

A PÁZMÁNY-SZÖVEGEK EGYIK FELHASZNÁLÁSI LEHETŐSÉGE KELEMEN DIDÁK ÉS BERNÁRD PÁL MUNKÁIBAN

MERCS ISTVÁN

I.) Egy látható nyom nélküli polémia rejtélye

1741-ben megjelent egy 464 oldalas, mutatókkal – ezek az idézett bibliai helyeket, s a főbb passzusokat adják meg – ellátott, ABC rendbe szedett cím- és névjegyzékkel rendelkező, alapos felkészültséget igazoló hitvédő könyv. Már a cím is árulkodó: *Igasság paisa mellyel a Krisztustól szereztetett Sákramentomi Sz. Vatsora felől, a Helvetziai Confessióban ki adatott Igaz Tudományt erősíti És valamely Tudós Rom. Catholicus egyházi személynek, Bernárd Pálnak, anno 1735. Kassán kinyomtatott és világ eleibe botsáttatott nyilai ellen óltalmazza, Melianus Gnatereth Krisztus Szerzetéből való (Efés 4:11) alázatos Egyházi Szólga.*

A Melianus Gnatereth név anagrammája mögött Révész Imre Helmeczi Komoróczi István személyét azonosította.¹ Helmeczi könyvének mottójául két igen harcias hangvétellű passzust választott. „Fogjátok meg a RÓKÁKAT, az apró rókákat, kik pusztítyák a szőlőket. (Énekek éneke II:15)

Minden NYELVET, melly te ellened perben (íteletben) kél, kárhoztatsz. (Esa. LIV:17)”

Az igasságnak helyt adó olvasóhoz intézett előszavában a hit ellen támadt hamis szószólókról beszél. „Ezek közül két Egyházi rendü Személyeket jegyzek meg, kik nyomtatásban Magyar nyelven, az Oltári Szentségről ki botsátott prédikációjok által, arra tzeolznak, hogy elaltatván tanítványinkat, magok után vonják. Tsel 20.30. Azért is lett, hogy prédikációjokat ezek között hintegették. Az Első, Sz. Ferentz Szerzetibül való Minorita Barát: ki Bátor Városa piatzán elmondotta prédikációját, és nyomtatásba ki adta 1721. edik esztendőbe: hová maga nevét fel nem tette, jólehet, az, sokaknál, talám nálam is tudva vagyon; mellyel, mivel maga el halgatott, én is róla halgatok. Másodikat prédikállatta, és nyomtatásba ki botsátotta 1735. ödik esztendőbe Tudós Bernárd Pál. Ugy látszik prédikációjok meg fontolásából, hogy ezek egy más kezére jádzottak: mert a mit az Első rövidebben ellenünk ki adatott, a Második azt ki szélesétette, és az Elsőnek, szavait, többire, igéről igére le irta. Éles elmének jelét találtam ugyan a prédikációkban; mind az által a kettőt egybe vetvén, azonnal gyanúskodtam, hogy vagy az Elsőből irta le a Második az egy formájú szókat; vagy pedig mind a kettő

¹ „HELMETIUS szót ki lehet belőle hozni, de a többi betűnek eddig nem tudtam értelmét venni.” RÉVÉSZ 1937, 250.; Helmeczi Komoróczi István életére ld. *Új magyar irodalmi lexikon* 2000. 858. A szócikk összeállítója LADÁNYI Sándor.

más Tudós Ember munkájából. Nemis tsalatkoztam meg a gondolatomban. Mert mikor már ez prédikációra, nevezetesen a bővítéssel valóra készített feleletnek vége felé közeletem volna, jöve kezemhez egy jóakaromtól, amaz széles tudományú és nagy elméjő Cardinál Pázmány Péternek Kalaúzos Irása, mellynek IX. edik könyvébe, mind két prédikácziónak, többire, minden szavait ígéről ígére fel találtam; és így meg esmértem, hogy mind két prédikáló az említett Papi Fejedelemnek elméjével bölcselkedvén, és annak régi munkáját, újnak és maga munkájának tettetvén, akar hirre és ditséretre kapni; Az ilyen emberről nevezetik a Tudósoktól PLAGIARIUS LIBRORUM.”

Az idézet részből kitűnik, hogy mind a meg nem nevezett prédikátor, mind pedig Bernárd Pál Pázmány Péter írói hagyatékából építkezett. Fordítsuk most tekintetünket ezeknek a szövegeknek az irányába.

1735-ben Kassán napvilágot látott egy vékonyka füzet, mely a következő hangzatos címet viseli: *Lelki beszélgetés, mellyben az mutattatik meg Szent Irási bizonyításokból hogy, a Világ Üdvözítője, önön maga az emberi testbe öltözött Isteni Felség, a Christus Jesus, a mi szerelmes Megváltónk az emberi nemzethez való véghetetlen szerelméből az Oltári Szentségben az Úr vacsorájában maga tulajdon valóságos Szent Testének vérének részesülése által a világi élet szarándokságában elszakadott Lelkünk megerősítvén az örök életre bejusszon.*

Első ránézésre a címadás alapján – mely a munka tartalmára vonatkozóan minden kétséget kizáróan eligazít – azt hihetnénk, hogy a hitvitázó irodalom műfajának egy újabb, kései darabját tartjuk kezünkben. De a címleírás a következőképp folytatódik: *Mellyet amaz Tudós Apostoli buzgóssággal tellyes egyházi személy Bernárd Pál élő nyelvvvel prédikállott, s most az üdvösségeket igasságban kívánó, s mennyei boldogságot szomjúhozó Lelkek épületire, a Keresztény lelkeknek elejekbe tétetett.* Látható tehát, hogy Bernárd Pál hitszónoklata témájául olyan tanítást választott, amely jellegénél fogva a keresztény felekezetek közötti vita gyújtópontjában volt a XVIII. század első felében.

Mielőtt továbbhaladnánk, nélkülözhetetlen, hogy kitérjünk az eltelet évszázadok alatt a szerző személye és műve körül kirajzolódott számos tisztázatlan kérdésre. Bernárd Pálnak sokáig két, e tárgyban született művet tulajdonítottak. Az „első magyar bibliographus”, Sándor István közlése alapján a Kassán megjelent kötetecske mellett napvilágot látott egy másik munka: „Ott. Az Úr vatsorája felől. 4. Ir Bernárd Pál.”² Danielik még az ő adatát vette át, de az őt követő bibliográfusok már csak egy művet tüntetnek fel Bernárd Pál neve mellett. Vagy egyet sem... A *Magyar irodalomtörténet bibliográfiája* említést sem tett *Lelki beszélgetésekről*.

Magáról a szerzőről sem rendelkezünk biztos adatokkal. A címleírásban magát egyházi személynek tituláló prédikátor ugyanúgy lehetett szerzetes, mint világi pap. Sokáig tartotta magát az a nézet, hogy Bernárd Pál minorita szerzetes

² SÁNDOR 1803, 88.

volt. Ezt a feltevést támasztja alá az a tény, hogy – mint a szövegben utal rá – a hitszónoklat élő nyelvi formája az 1730-as évek közepén Miskolcon hangzott el. Akkor, amikor Kelemen Didák áldozatos munkájának eredményeként a kisebb ferences rend észak-magyarországi missziója kibontakozóban volt, s ennek székhelyül a borsodi megyeszékhely szolgált.³ Ám a minorita rend 1882-es névtára⁴ törli a szerzet tagjai közül a prédikátort, mivel nem szerepel a provincia halottainak nyilvántartásában. Ezzel a nézettel száll szembe Monay Ferenc, aki nem fogadja el a névtár indoklást, ezért a szerzet irodalmi munkásságát feldolgozó munkájába felvette Bernárd Pált.⁵ Erős valószínűséggel kizárható azonban az, hogy a Bernárd Pál nevet írói álnévként használták volna. Rákos B. Rajmund említést tesz arról, hogy Kelemen Didák 1728. november 20-án Nyírbátorból küldött levelet Bernárd Pálnak. Ez a levél 1978 előtt még a gyulafehérvári püspöki levéltárban volt, s minden bizonnyal ma is fellelhető.⁶

Akik Bernárd Pálban minorita szerzőt sejtettek, ha nem is mondtak teljes igazságot – mivel ez el nem dönthető –, nem tévedhetnek nagyot. A *Lelki beszélgetések* egyik mintáját a minorita rend hazai apostolának, Kelemen Didáknak két prédikációjában fedezhetjük fel. A Miskolcon ekkor már szent életű férfiúként számon tartott Didák atya munkái könnyen hozzáférhetőek lehettek Bernárd Pál számára. Ezek közül kettő is foglalkozik az oltáriszentség témájával. Az egyik két prédikációt tartalmazó füzetecske, melynek címléírása a következő: *Urnap i és Sz. Antal nap i preadikatzok, mellyben meg mutattatik; hogy az Oltári Szentségben a Christusnak valóságos teste jelen vagyon; s nem annak jele, pecséttye. Es hogy a dicsöült Szenteknek, méltó Segítségül hívása. Az első Bátor Városa piacznán 1721. esztendőben, az Urnap i Processioban Seraphikus Szent Ferencz Szerzetiből való Minorita Barát praedikállotta, A másik Szent Antal napján, ugyan azon Szerzetes*

³ A minoriták 1729-ben Károlyi Sándor és Koháry István támogatásával telepedtek meg Miskolcon. Vö. CSÁK 1927, 37–75; RÁKOS 1975, 447–487.

⁴ Vö. *Minorita rend névtára*. 1882. 150.

⁵ A szintén minorita szerző hányattatott sorsú munkájában hangoztatja, hogy a „névtár jegyzetének okadatolása nem lehet perdöntő. A halottak névjegyzékét tudvalevőleg mindenik rendházban egy-egy megbízott rendtag vezeti, aki egyéb elfoglaltsága mellett, itt, ott kifeledhet egy-egy nevet, amely azonban megvan valamelyik másik rendház könyvében. A Névtár szerzője pedig csak egy rendház halotti könyveit dolgozta fel. Egyébként a jegyzet előtti oldalakon ő maga is közöl írókat, akiknek neveit hiába keressük a további oldalakon közölt halotti névjegyzékben.” MONAY 1953, 7–8.

⁶ „A közelmúltban tizennyolc levelet láthattam a gyulafehérvári püspöki levéltárban az 1724–43-as évekből Kelemen Didák kézírásával (egy pusztán az aláírását viselte). Az eredeti példányok mellett ott voltak a gondos kéz írta pontos másolatok is régi-régi időkből.” Majd a levelezés publikálója kronologikus sorrendben ismerteti azokat az iratokat, amelyeket ő maga már nem vett fel a kötetébe. RÁKOS 1978

mondotta.⁷ Ez az a munka, amelyre Helmeczi az *Igasság paisa* előszavában utalást tesz, s amelynek szerzőjét bár tudja, de nem nevezi meg. A protestáns hitvédő – lelki békéjét szem előtt tartva, mondhatjuk: szerencséjére – nem ütötte fel a *Buza Fejek* (1729) című kötetet, mert ott a böjt negyedik vasárnapjára íródott beszédben megtalálhatta volna Bernárd Pál másik forrását.

Ocskay György tanulmányából⁸ tudjuk, hogy Kelemen Didák prédikációinak szerkesztése során Pázmány Péter *Kalauzát* és prédikációgyűjteményét afféle kézikönyvként használta. Így tett ezzel Bernárd Pál is, aki visszakereste a minorita barát forrását, s felütötte a *Kalauz oltáriszentséggel foglalkozó XI. könyvét*.⁹

Fraknói Vilmos óta tartja magát Pázmánnyal kapcsolatban az a megállapítás, hogy a „templom küszöbén leteszi a fegyvert, melylyel az irodalom terén oly sok sebet ejtett. (...) De bármennyire is erős volt a dogmatikában, különös előszeretettel karolja fel prédikációiban az erkölcsstan gyakorlati kérdéseit.”¹⁰ Felmerül azonban a kérdés, hogyha ez valóban így van, akkor hogyan fordulhatott elő, hogy az érsek munkáit rendszeresen forgató két igehirdető – feltehetőleg igen szép számú hallgatóság előtt – nyíltan polemikus jellegű prédikációkba bonyolódik, s ezeket a hitszónoklatokat publikálják. Aztán a kiadványokat a protestáns oldal olyan erős támadásként értékelte, hogy rá több választ is ad. Figyelmen kívül hagyták volna a bíboros műfajértelmezést? Vagy nem értették meg?

Jelen dolgozatban kísérletet teszünk arra, hogy megpróbáljuk feloldani a korabeli igehirdetői praxis és a modern kor elméletírása között jól érzékelhetően jelentkező feszültséget. Ehhez meglévő ismereteink tanulságainak megfontolására, ill. némileg más szempontú felhasználására van szükség. Alapvetően két kérdésre keressük a választ. Az egyik, hogy milyen viszonyt tételezhetett fel a prédikáció és hitvita között Pázmány. A másik, hogy az érsek munkásságát ismerő, közvetlen szellemi örökségét belátható közelségben érző tanítványai, Kelemen Didák és Bernárd Pál a „bíboros Ciceró” metódusát hogyan értelmezhetette.

II.) Hitvita és/vagy prédikáció (?)

Lukácsy Sándor prédikációirodalmat népszerűsíteni kívánó, erősen figyelemfelkeltő jellegű tanulmányában kísérletet tesz arra, hogy szembeszökő tartalmi jegyeket alapul véve elkülönítse a hitvita és a hitszónoklat műfaját: „Hitvita és prédikáció:

⁷ Ebből a kis füzetből vett citátumok esetén a szövegtörzsben az Úrnapi kifejezéssel és az oldalszámmal határozom meg az idézet helyét.

⁸ OCSKAY 1982, 436–448.

⁹ A közeljövőben a szövegek szövevényes hagyományozódására, ill. a Helmeczi-könyv megjelenését követő viszontválaszokra – mely a kérdést és az általunk vizsgált műveket egész a XVIII. század legvégéig napirenden tartják a felekezeti polémiában, s ebbe a vita-folyamba mindkét oldalon számos neves szerző kapcsolódott be – egy kiadványtörténeti áttekintésben kívánok majd kitérni.

¹⁰ FRANKÓI 1886, 70.

az irodalmi vizsgáló számára korántsem mindegy. Az egyik a vallásos irodalom szükséges, de járulékos eleme; a másik ízig-vérig irodalom. A hitviták legfőbb tárgya: valóságosan jelen van-e Krisztus teste az oltáriszentségben, vagy csak jelképesen, metaphorice? – profánus irodalomtörténész szemében teljességgel érdektelen és közömbös. A prédikáció ellenben az élet bősége és csupa izgalom. Minden műfajok között a leginkább befogadó és legváltozatosabb. Témái lehetnek (persze vallási értelmezéssel és erkölcsi tanulságokkal) az álmok, a szelek, órák, metallumok, forrászitek, jégeső, napfogyatkozás, szivárvány, hideglelés, jogvédelem, pipere, fejedelemség, kereskedés, farsangi tánc, szőlőművelés, házsártos feleség, egészségi tanácsadás, a pénz hatalma, a haszontalan könyvtári lom, a Szent György-napi bíróválasztás, a gyermeknevelés, a villámok és a mikroszkóp, még a krokodil és az atomok is.”¹¹ Rögtön tegyük hozzá, hogy – kevésbé invenciózus, de annál hasznosabb témaválasztás esetén – az oltáriszentség dogmája is lehet a beszéd tárgya.

A műfajok éles elválasztását sémákra épülő elméleti gondolkodásunk teszi nélkülözhetetlenné. Ám tudjuk, hogy az egyes műfajok között a mezsgye rendkívül vékony, s az átjárhatóság – mint példák tömkelege bizonyítja – nem csupán lehetőség. A barokk fogalmát irodalom- és mentalitástörténeti kontextusba állítva bátran kijelenthető, hogy szinte alig találunk olyan vallási műfajt, amelyben a polemikus él ne lenne jelen.¹² A prédikáció és a hitvita áttünésére legutóbb Tasi Réka tett értékes megállapításokat. Tanulmányában a szerző megfogalmazza, hogy miben látja a hitvita lényegét. „A hitvita a vitairat meghatározó diskurzusa, ahol a kontroverzia, az ellenkező nézettel történő szembehelyezkedés a kiinduló kommunikációs helyzet, amely ugyan önmagában még nem vita, ehhez ugyanis az érvek és ellenérvek felvonultatása szükséges, ám mindenképpen ez a polémia első lépése, feltétele. A polemizáló kommunikációs szituáció megteremtése azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy valóban létre is jön a valódi polémia, az érvek és ellenérvek csatája.”¹³

Tasi Réka megállapítása számunkra is megfontolandó. Ugyanakkor a kontroverzia fogalmát tágabb összefüggésbe kívánjuk helyezni. A hitvitát nem csupán az egyes szövegen belüli érv-ellenérv dichotómiájának aspektusából vizsgáljuk, hanem tágítva a fogalom körét olyan dogmatikai alapon nyugvó megnyilvánulásnak is tartjuk, amely szövegek közötti polemikus élő dialektikus viszony létrejöttét eredményezheti. Ez azt jelenti, hogy szélsőséges esetben olyan irat is képezheti a hitvita részét, amely magával az ellenkező tétellel nem, vagy csak minimális mértékben foglalkozik, elsősorban a saját álláspontját fejt ki, de a másik felfogás szükségét érzi a válasznak.

¹¹ LUKÁCSY 1995, 21.

¹² HELTAI 2005, 114.

¹³ TASI 2005, 199.

Lássuk most a probléma megközelítését az igehirdetői gyakorlat aspektusából. Az 1983-as Pázmány válogatás előszavában Öry Miklós és Szabó Ferenc felhívja a figyelmünket, hogy a bíboros a hitszónoklatokon belül immanensen jelenlévő teológiai tanításokon kívül a „szószéken nem tartott dogmatikai értekezéseket; a mélyebb teológiai fejtegetések és bizonyítások végett hallgatóit néha a *Kalauz*hoz utasította (7/91, 135, 378).”¹⁴ Az Öry–Szabó szerzőpáros által megadott locusok vizsgálata megfelelő kiinduló pontot jelent vizsgálatunkhoz. A harmadikként említett példa esetében csak egy bevezetés van papírra vetve, s ezután hangzik el a tájékoztatás. Ám *A bűnös ember igazulásáról* szóló beszédtervezet címe túlságosan átfogó téma, ráadásul az érsek azt sem közli, hogy a *Kalauz* melyik könyvére gondol.

Az 1983-as Pázmány-válogatás prólogusa elsőként Szentháromságról írt beszédre tesz utalást. A teljesen kidolgozott prédikáció mellé marginális jegyzetként a következő megjegyzést illesztette oda az érsek: „A Kalauznak Első könyve egész Predikacio: mely az isteni Természet állatnyát és tulajdonságait magyarázza.”¹⁵ Ezt a kijelentést 370 év távlatából kétféleképp is értelmezhetjük: egyrészt úgy, hogy további ismeretekért irányítja a figyelmünket „harczó írására”; másrészt viszont úgy is, hogy a *Kalauz* citált része önmagában, minimális változtatással prédikációvá alakítható. A jelen kor kutatójának értelmezésénél fontosabb azonban, hogy a Pázmány-hagyomány gondozói, Kelemen Didák és Bernárd Pál miként értették ezt: ismeretbővítésre felhívó tanácsként vagy új szöveg megalkotására vonatkozó felhatalmazásként.

A széljegyzetekben az áttekintő dogmatikai munkákra való hivatkozások korántsem mondhatóak ritkának. Egy hasonló Illyés István passzust Tasi Réka is elemzett. „A szövegrészre vonatkozó marginális bejegyzés tájékoztat arról, hogy mit is kell értenünk a »más alkalmatosság«-on: Illyés a katekizmus szövegéhez irányítja olvasóját: »Cath. 36. doctr. Christ. P. 1 & 11«. Az idézet azt mutatja, hogy a prédikációt nem a hitbeli különbözőségek tárgyalási terepének tartják, a katekizmus inkább olyan szöveg, melyben ezekre fel kell, fel lehet hívni a figyelmet.”¹⁶ Azt viszont nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a prédikációs kötetek tekintetében mást jelent az olvasó most, s mást jelentett akkor. A mai kor olvasói tudós kutatók, akik – erősen történeti – érdeklődéstől sarkallva fordulnak ezek felé a szövegek felé. Talán ennek az aspektusnak a következménye, hogy hajlamosak vagyunk a késő-barokk olvasóinak motivációját is az érdeklődésben megragadni. Tanulságos lenne kimutatni, hogy kik lehettek a különböző kötetek forogatói akkoriban. Mindenesetre nem tűnik túl merész kijelentésnek, hogy az angolszász mintával ellentétben, ahol a gyűjteményeknek szép számmal akadtak laikus olvasói,

¹⁴ ÖRY–SZABÓ 1983, 79.

¹⁵ PÖM 1905, 21.

¹⁶ TASI 2005, 201.

hazánkban elsősorban papi kézikönyvként funkcionáltak ezek a kiadványok. A praktizáló lelkipásztor számára – mint amilyen Kelemen Didák és Bernárd Pál is volt – a forrásmegjelölés nem csak a hitelesítés egyik formája, hanem modern fogalmat kölcsönözve olyan link, ahol további, akár fel is használható információt lehet a beszéd szerkesztéséhez.

A nagy előd, Pázmány kötetében két prédikációt is találunk, amelyek az Úr napjára íródtak. Az első e tárgyban született beszéd propozíciójában olvashatjuk a következőket. „Elsőben azért, megmagyarázom, amit az Oltári-szentségről vallot és tanított eleitől-fogva a közönséges Anyaszentegyház. Másodszor megjelentem azt, az illendő készületet, mely ennek vételére kívántatik. Legyetek figyelmesek.

Nincs szándékom, hogy most azokkal vetekedgyem, kiket a kevélyek királya, a pokol-béli Ördög, megvakított; és szégyenlik azt vallani, hogy a kenyérnek és bornak látható színe alatt, a Christus valóságos Testét vesszük: mintha, vagy az isteni hatalom ezt véghez nem vihetné; vagy a mí megváltónk méltóságához illendő nem volna. Ezekkel én most nem kötődöm: kik, Velut irrationabilia pecora; mint az esztelen barmok, csak érzékenség után járnak; és ízleléseknek, vagy látásoknak nagyobb hitelt adván, hogy sem Isten szavának, quae ignorant, blasphemant; valamit értelmek fel nem érhet, káromlással illetik. Mí pedig, a Christus szavához képest, boldognak tartjuk a ki elhiszi, a mit nem lát.” (PÖM VII. 123) Az idézetben alátámasztását láthatjuk a szakirodalom azon megállapításának, hogy „míg a *Kalauz* a protestáns tanok cáfolatát célozza, addig a prédikációk a katolikus egyházi és világi élet belső újjászervezésének és megerősítésének igényével íródtak, így tudatosan kerülik a vita kiélezését, a más felekezetbeliek elleni támadást”¹⁷

A vita kiélezésének megkerülése azonban nem a vita megkerülését jelenti. Az ellenkezőkről szóló, s nekik címzett kiszólások igencsak gyakoriak minden szerzőnél. Témától függetlenül, a legmeglepőbb helyen bukkannak fel. A következő idézet Pázmány *Utolsó ítéletnek rettenetességéről* írt beszédéből származik. „Ha ily sanyarú kínnal bünteti, aki felebarátjának halandó testét nem táplálja: vajon mivel ostromozza azokat, akik a lélek veszedelmét nem szánják, sőt hamis tanításokkal, gonosz példájokkal, vétkekre való ingerlésekkel lelkeket vesztegetnek? Végetre, ha így ostromozza azokat, kik elmulatják a szegények segítségét: mint bünteti azokat, kik igyenesen Isten ellen vétkeznek, hitetlenségben, babonában, káromlásban, szentegyház-rontásban és több hasonló vétkekben?”¹⁸

Az ilyen polemikus oldalvágások több szempontból is lehetőséget biztosítanak a továbbgondolásra. Az érsek utóbbi citátumában a papi hivatás feladatát a lelkek megmentésében határozza meg. Ennek egyik szimbolikus területe a prédikáció. A szószékről nemcsak etikai-morális tanítást kell adni, mivel a kor pasztorációs felfogása szerint az Istennek tetsző élet csak az adott felekezet felfo-

¹⁷ BITSKEY 1979, 118.

¹⁸ TARNÓC 1983, 614.

gásának megfelelő helyes hitelvek mellett valósulhat meg. A vitázó oldalcsapások oszcilláló jelenléte a hívők megerősítésére, az ingadozó hitűek meggyőzésére, s persze valamilyen mértékben a „tévedt embertársak” elbizonytalanítására szolgálhatnak.

Óry Miklós és Szabó Ferenc Pázmány gyakorlatára vonatkozólag figyelemztet: „azt nem lehet állítani, hogy írott prédikációiból hiányzott a mélyebb dogmatika. Még az erkölcsi erényeket is dogmatikus alapra helyezte.”¹⁹ A hitszónoklat létmódja tehát inkluzíve feltételezi, hogy a tanítás évszázadok alatt hitviták során kikristályosodott dogmákban gyökerezik. A dogmatikus alapozottság azt jelenti, hogy a hitvita mélyen átítatja a prédikáció szövetét. A vallási polémiák háttérben való állandó jelenléte a valódi dialogikus viszony teljességgel kizárja, mivel – mint azt Jauss is hangsúlyozza – a hitvita lezárt véghorizontból argumentál.²⁰ Így a nagyvonalú elutasítás, a merev elzárkózás egyben a vallási felsőbbbségtudat kifejezője is.

Végül nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy a papírra vetett hitszónoklatok mintaként funkcionáltak. A bővíthetőség alkalmat nyújthatott a gyakorló igehirdetőnek a kötetben közölt változattól való eltéréshez, a felvetett kérdés bővebb kifejtéséhez. Összességében arra az álláspontra helyezkedhetünk, hogy az adott prédikáción belül az erkölcsi tanítástól a hitvita irányába való néhány mondatos, bekezdésnyi elhajlás korántsem mellékes szerepű a hitszónoklat egészét tekintve, hanem szinte megkerülhetetlen követelmény.

A második Úrnapi prédikációból – ezt a locust említi az 1983-as kiadás két szerzője másodikként – csak egy exordium készült el. Azonban ez egész más hangnemet üt meg, mint a másik e napra született, teljesen kidolgozott hitszónoklat. Ebben a princípiumban a kardinális az igehirdetői hivatásra reflektál. „Mert szükség, hogy azokat is éppítsük és oktassuk minden tekéletességre, kik az Anyaszentegyház egységében találtnak; és mint eleven kövek, az igaz szeglet-kövön, a Christus Jesus-on éppítetnek: de e mellet kívántatik, hogy kardot is ráncsunk és vitézkedgyünk a Christus akla körül incselkedő farkasok ellen: az-az ne csak óltalmazzuk és magyarázzuk az igazságot, hanem roncsuk és kigyomláljuk a hamisságot.

¹⁹ ÓRY–SZABÓ 1983, 79.

²⁰ Jauss a felvilágosodás korát, Lessinget megelőző korok vitáiról megállapítja: „A hitvita véghorizontot feltételez: lezárt igazságot és a vallási tan szilárd alakját. Itt már nem keresik sokáig az igazságot, hanem kijelentik a bizonyosságot. Itt a vallási tanok dogmákká lesznek, amelyek elvitatásától olyan okok tartanak vissza, mint az eretnkség gyanújának elkerülése. Amint minden párt már csak saját vallási uralmának kiterjesztésére és védelmére gondol, az egyedül üdvözítő hitnek süketté kell lennie mások vallása iránt. Aztán a végső dolgok szembeállításának olyan szűk határokat szabnak, hogy egy vita azzal a szándékkal, hogy a másként hívők érveit komolyan vegye, vagy egy idegen hitet akarjon megérteni, eleinte egyáltalán nem valósulhat meg.” JAUSS 1997, 146.

Bezzeg szeb és gyönyörűsegesb vólna, ha a jeles innepnapokon, békét hagyván minden vissza-vonyó versengésnek, csak az isteni szeretetnek és méltó hálaadásnak gerjesztésében foglalhatnók tanításunkat: de bűnünk érdemből, oly üdöt értünk és oly helyben lakunk, hogy kételen, táborba is kel gyakorta szállanunk, az igazság oltalma mellé. Ah, mely drága dolog vólna minnyájan egyget értvén, egyenlő szüvel-lélekkal vallanók; hogy ugyanazon Christus, a ki mí éretünk a Kereszt-fán áldoztatott, jelen vagyon ebben az Oltári szentségben és ötet egyaránt tisztelnök a mái szép *Processióban!*” (PÖM VII.134-135) Majd a principium után kisebb betűméretekkel a következő közlés olvasható: „A Kalaúznak tizen-egyedik könyvében vannak a bizonyságok: mellyeket másodsor itt leirnyia nem szükséges, megtalállya a Kalaúzbán, a ki olvasni akarja.” (PÖM VII. 135.)

Ebben a bevezetésben Pázmány a katolikus papságot határozott, harcias kiállásra szólította fel a protestáns tanok ellenében, s félreérthetetlenül a *Kalaúzhhoz* irányítja őket az érveléshez szükséges szellemi muníció megszerzéséért. A praktizáló igehirdető számára ez a beszédvázlat, s a hozzá csatolt kiegészítés azt az üzenetet hordozta, hogy ne féljenek polémiába bocsátkozni a hitszónoklat alatt, s ha a körülmények úgy kívánják, akár teljes beszédet szenteljenek ennek a témának.

S más üzenetet sugall nekünk. Hiszen Horváth János után mondhatnánk, hogy „irodalom nincs írott szövegek nélkül” Óvakodva attól, hogy a részleteknek túlzott jelentőséget tulajdonítsunk, mégis felvethetjük, hogy Pázmány minden valószínűség szerint csupán kötetbe szerkesztett prédikációiban – érthető, a szakirodalomban is hangsúlyozott okokból – mellőzte a nyílt hitvitát, s az élőbeszédben már erősebben fogalmazott. Hogy az elhangzott és a leírt változat között jelentős eltérések tapasztalhatók, alátámasztani látszik az egyetlen olyan hitszónoklata, amelyet az elmondás után közvetlen jegyeztek le,²¹ s melynek stilizáltabb, szenvedélymentes variánsát az élete végén járó kardinális 26 évvel később prédikációs kötetében is közreadta.²²

III.) Summázat

A *Kalaú* és a prédikációs kötet különbségében a Pázmányra oly jellemző tudatos szerkesztői elvet ragadhatjuk meg, mivel a könyvek közti feladatmegosztás segítségével az érsek elkerüli az önisméltlés csapdáját. Így a két kiadvány műfaji eltéré-

²¹ Pázmány Péter 1610 szeptemberében Pozsonyban, a ferencesek templomában éles hangú beszédet mondott el Tordai János, korábbi ferences szerzetes hármass valláscseréjének ügyében. Ezt a hallgatóság valamely tagja lejegyezte, s kiadta *Posonban löt praedikatio* címen. RMNy 1004; későbbi kiadása PÖM II. Budapest, 1895. 777–801. Az érsek 1636-ban megjelent prédikációs kötetében *A nagy emberek esetinek botránkozásáról* címmel szerepel ennek a hitszónoklatnak a változata.

²² RMNy 1004.; PÖM VII. Az 1610-es hitszónoklat találó értékelésére ld. ÖRY 1970, 60–61.; a két prédikáció részletesebb összevetésére BITSKEY 1979, 35.

se más megvilágításba kerül: a köteteket nem csupán egymás ellenében kell tekintenünk, hanem egymás kiegészítőjeként is. A szembeötlő tartalmi és formai jegyek ellenére nem szabad elfelednünk, hogy a hitvédő írás teológiai okfejtései milyen könnyen átalakíthatók a populárisabb regiszternek megfelelő prédikációvá. Ennek bizonyítására elég arra az elgondolkodtató eljárásra hivatkoznunk, amelyet Csúzy Zsigmond alkalmazott *Evangeliumi trombita* (1724) c. kötetében, amikor prédikációk közé az előnyelvet idéző formájukban, retorikusságukban nagyon is hasonlító „keresztényi tudományokat” illesztett be.²³ A hitszónoklat és a dogmatikai irodalom közti vékony mezsgyét bizonyítja az is, hogy a gyakorló igehirdetőként tevékenykedő Kelemen Didák és Bernárd Pál az anyaggyűjtés során bátran fordul mindkét szövegcorpus felé.²⁴

„Minden műfajok között a leginkább befogadó és legváltozatosabb” idéztük dolgozatunk elején Lukácsy Sándor mondatát a hitszónoklatról. Ennek az integráló és asszimiláló erőnek a tudatában voltak az 1730-as évek igehirdetői. Későbbi korok kutatói viszont az irodalomtörténet-írás deskriptív kényszerének engedve hajlamosak olyan merev válaszfalként értelmezni a műfaji kategóriákat, amely az átjárhatóságot nem a szükségszerűség, hanem a kuriozitás szemszögéből figyeli.

Hogy ezt a határátlépést korunknak megfelelően leírassuk, érdemes megfontolnunk a modern kommunikáció-elmélet néhány megközelítését. Marshall McLuhan²⁵ provokatív megfogalmazásában „a médium az üzenet” Ezzel arra akarja ráirányítani a figyelmünket, hogy a tartalom hordozója rejtett dimenziókat illeszt a tartalomhoz. A kanadai tudós gondolatmenetét jelen vizsgálatunkra vonatkoztatva a műfaj fogalmát felfoghatjuk olyan médiumnak, amelynek elsődleges „üzenete” az a változás, amit a létrejötté okoz egyrészt az emberek közötti viszonyokban, másrészt pedig a valóság és ember viszonylatában. A közlés tartalmáról tehát a közlés mikéntjére, módjára kell fordítanunk figyelmünket, ha a prédikáció műfaji jegyeinek megragadására törekszünk. A műfaj mint médium nem szubsztanciaifogalom, hanem funkcionális kategória és viszonyfogalom. Egy médium pedig a kommunikatív kontextusban mindig valami másra vonatkoztatva, máshoz

²³ Csúzy kötetének szerkezetét, ill. abban a prédikációk és a „keresztényi tudományok” kapcsolatát Tasi Réka idézett tanulmányának *Prédikáció és/vagy katekizmus* c. fejezetében elemzi. Ennek végső következtetését a következő mondatokban fogalmazta meg. „A keresztényi tudomány szövegei gyakran maguk élnek a szóbeli kommunikációt felidéző formulákkal: »hallgatókhoz« fordul a szerző, illetve »beszél« hozzájuk. Ez, s a prédikációval való szoros tartalmi-szerkezeti kapcsolat a szóbeli felhasználás elsődlegességét mutatja, tehát a keresztényi tudomány műfaja a prédikációhoz közelít, miközben jellegében, illetve funkciójában valamelyest eltér attól.” TASI 2005, 208.

²⁴ A *Kalauz* prédikációkban való felhasználása korántsem egyedi eset, a XIX. század fordulóján pl. Török Damaszcén is hasonlóképp járt el. Vö. MERCS 2007, 79–108.

²⁵ MCLUHAN 2001

viszonyítva lesz médium.

Niklas Luhmann autopoietikus rendszerelméletében²⁶ négy alapvető rendszert ír le, amelyek közül a mi szempontunkból a szociális rendszer a fontos, mert ez a kommunikáció által jön létre. Luhmann elméletének egyik alapfogalma a forma. A formát hagyományos felfogás szerint a kommunikáció elemeinek rendezett összefüggéseként az összefüggésen belülről értelmezzük, így a forma ellentéte a véletlen lesz. Ezzel szemben Luhmann a forma tartalmáról a rendezett és véletlen differenciájára helyezi a hangsúlyt, így a forma fogalma magába olvasztja korábbi ellenfogalmát, a véletlent. A forma tehát egységként felfogott, és így állandósított, újra és újra felhasználható differencia, mely egy korábbi ellentét magába foglalásával dinamizálja önmagát: így alkalmazása lehetségessé válik más és más kontextusokban. Ha esetünkben a műfaj fogalmát formaként ragadjuk meg, akkor a műfajra jellemző lesz a forma két alaptulajdonsága: a minden korábbi formától való megkülönböztethetőség ill. önmaga reprodukciójának képessége.

A modern elméletek számunkra fontos tapasztalata, hogy az egyes műfajok fogalmát egyszerre kell megragadnunk a más műfajoktól való elkülönülésben ill. önmaga hagyományának örökítésében és annak dinamikus változásában. Amit mi az újrafelfedezés élményeként élünk meg, azt a régiség írói adekvát tényként regisztrálták. A műfajok közötti átjárhatóság korabeli felfogását jól példázza, hogy Helmecki vitairatában nem azon ütközött meg, hogy a hitvitázó prédikáció elhangozhatott, hanem a korban szokatlan plágiumváddal hozakodik elő. Sőt a beszédek szerkesztett változatát egyértelműen olyan fajsúlyúnak tartja, amelyekre tudományos igénnyel érdemes válaszolni, azaz mintha a két műfajt a dogmatika szempontjából ekvivalensnek tartaná. Akár a XVIII. századi íghirdetői gyakorlatot tekintjük, akár a modern kommunikációelmélet tapasztalatait tesszük megfontolás tárgyává, a konklúziók egy irányba mutatnak: Kelemen Didák és Bernárd Pál oltári-szentségről szóló úrnapi prédikációit nem mint a pázmányi modelltől való eltérést kell tekintenünk, hanem a Pázmány-szövegek egyik felhasználási lehetőségét.

²⁶ Luhmann elméletére ld.: LUHMANN 1996, 113–161.; LUHMANN 2006. A szerző főbb téziseire és magyarországi recepciójára ld.: BANGÓ-KARÁCSONY 2002

BIBLIOGRÁFIA

BANGÓ–KARÁCSONY 2002

Luhmann-könyv. Szerk. BANGÓ Jenő–KARÁCSONY András. Budapest, REJTJEL, 2002.

BITSKEY

BITSKEY István: *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi.* Budapest, AKADÉMIAI, 1979.

CSÁK 1927

Dr. CSÁK Alajos Círjék: *Kelemen Didák csodás élete és működése.* Miskolc, MAGYAR JÖVŐ NYOMDAÜZEM, 1927.

FRAKNÓI 1886

FRAKNÓI Vilmos: *Pázmány Péter.* Budapest, FRANKLIN-TÁRSULAT, 1886.

HELTAI 2005

HELTAI János: A nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a 17. század első felében (1601-1655) In: „*Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne... Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról.* Szerk. HELTAI János és TASI Réka, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Miskolc, 2005.

JAUSS 1997

JAUSS, Hans Robert: A hitvita. In: *Az irodalom elméletei V.* Pécs, JELENKOR, 1997.

LUHMANN 1996

LUHMANN, Niklas: A műalkotás és a művészet önreprodukciója. In: *Testes Könyv I.* (deKON-KÖNYVEK 8.). Szerk. KISS Attila Atilla–KOVÁCS Sándor s.k.–ODORICS Ferenc. Szeged, ICTUS ÉS JATE, 1996. 113–161.

LUHMANN 2006

LUHMANN, Niklas: *Bevezetés a rendszerelméletbe.* Ford. BRUNCZEL Balázs. Budapest, GONDOLAT, 2006.

LUKÁCSY 1995

LUKÁCSY Sándor: A kitagadott irodalom. In: UÓ: *Isten gyertyácskái.* Pécs, JELENKOR, 1995.

MCLUHAN 2001

MCLUHAN, Marshall: *A Gutenberg-galaxis: A tipográfiai ember létrejötte.* Ford.. KRISTÓ NAGY István. Utószó: BENCZIK Vilmos, Budapest, TREZOR, 2001.

MERCs 2007

MERCs István: A prédikáció műfajának „klasszicizálódása”: Pázmány Péter, Csúzy Zsigmond és Török Damascén prédikációiról. *Egyháztörténeti Szemle*, 2007/1, 79–108.

Minorita rend névtára 1882

Minorita rend névtára. Arad, 1882.

MONAY 1953

MONAY Ferenc: *Adatok a magyarországi és erdélyi minoriták irodalmi munkásságáról*. Róma, 1953.

OCSKAY 1982

OCSKAY György: Pázmány Péter hatása Kelemen Didák prédikációiban. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1982. 436–448.

ÖRY–SZABÓ 1983

Pázmány Péter. Válogatás műveiből. SZABÓ Ferenc – ÖRY Miklós 1–3. SZENT ISTVÁN TÁRSULAT. Budapest, 1983.

ÖRY 1970

ÖRY Miklós: *Pázmány Péter tanulmányi évei*. Eisenstadt, 1970.

PÖM 1905

PÁZMÁNY Péter *összes munkái VII. kötet*, MAGYAR KIRÁLYI TUDOMÁNY-EGYETEM NYOMDÁJA, 1905.

RÁKOS 1975

RÁKOS B. Raymund: *Ugye, atyafiak?!: Isten szolgája P. Kelemen Didák, O.F.M. Conv. élete 1683-1744*. Róma, 1975. 447–487.

RÁKOS 1978

RÁKOS P. *Kelemen Didák levelei (1714-1743)*, sajtó alá rendezte RÁKOS B. Rajmund, Róma, 1978. XIX–XX.

RÉVÉSZ 1937

RÉVÉSZ Imre: Melianus Gnatereth. MKSz 61. 1937.

SÁNDOR 1803

SÁNDOR István: *Magyar könyvesház, avagy a magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerint való rövid említésök*. Győr, 1803.

TARNÓC 1983

Pázmány Péter művei. Vál. és jegyzetelte TARNÓC Márton, Budapest, SZÉPIRODALMI, 1983.

TASI 2005

TASI Réka: „Könyü vólna meg-torkolni.” Polémikus hang a 17–18. század fordulóján megjelent katolikus prédikációgyűjteményekben. In: *„Tenger az igaz hitrül való egyenlenségek vitatásának eláradott özöne.” Tanulmányok a XVI–XIX. századi hitvitáinkról*. Szerk. HELTAI János, TASI Réka. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005.

Új magyar irodalmi lexikon 2000

Új magyar irodalmi lexikon H–Ö. Budapest, AKADÉMIAI, 2000.